

ATZIZKIAK AZTERGAI AUTORE EZBERDINEN BEGIRADAPEAN

Ane Bueno Berridi
(UPV/EHU)

Eratorpen atzizkiez orokorrean eta gure ikerketan aztergai izango ditugun *-dura*, *-(k)era*, *-(k)eta*, *-kuntza*, *-men*, *-mendu* eta *-pen* atzizkiez bereziki, orain arte dakigun guztia jasotzeko helburuarekin, gaiari buruzko aurreko bibliografia miatu dugu.¹

1. Larramendiren *El imposible vencido* (1729)

Garai diferenteetan autore ezberdinek esandakoaren erreposoa Larramendirekin eta euskararen lehen gramatika denarekin hasiko dugu. 1729.ean argitaratutako gramatikaren bigarren partean, *Formación de los nombres substantivos, y adjetivos* deitutako atal laburrean, euskarak hitz konposatu eta eratorriak eratzeko dituen baliabideen berri emango digu. Bost talde bereiziko ditu; nahiz eta oinarriak garrantzia izan, garrantzitsuagoa da atzizkia erantsita zein hitz mota sortzen den eta zein adiera duen. Zeregin honetan lagungarri erromantzeko eredua izango du gehiengotan.

1. Adberbioak sortzen dituztenak, *-ka*: erromantzez à pedradas *arríca*, à cachetes *ucabilca*. Era berean adberbioei *-da* erantsita izen bat sortuko da: *arricadá* pedrada, *osticadá* patada.
2. Izen abstraktuak sortzen dituztenak, *-tasun*: *guizatásuna*, *guizontasúna* humanidad; *aunditasúna* grandeza. *-keria* (*querí*, ò *quería*): *eroquería* locura, *liquisquería* porquería.
3. Talde honetan “verbales del activo” deitzen dituenak nola eratzen diren azalduko digu. Erromantzez eta latinez *-or* amaiera dutela *doctor*, *lector*, *auditor* euskaraz hiru modutara, *-tzaile* amaiera dutela: *eracastzalle*, *iracurtzálle*, *aditzálle*. *-le* bidez: *eracásle*, *iracúrle*, *adíle*. Eta *-ari* (*taria*, ò *aria*): *eracastaria*, *iracurtaria*, *aditaria*.

¹ “Nominalizazio atzizki deitutakoen azterketa historikoa eta morfologikoa” (J. A. Lakarra Andriñua zuzendari) E.H.U-ko Euskal Linguistika eta Filologia Doktorego programaren ikerkuntza lanaren ataletako bat da. Proiektu horretako beste datu eta pasarte batzuk ere ekarri ditugu hona hemen esandakoen osagarri.

4. Erromantzez ofizioa adierazi eta *-ero* amaiera dutenen kideak dira talde honetakoak, *-gile*: *bizarguille* barbero, *osaguille* medico, *burniguille* herrero. *-gin* (*guiña*): *oguiquiñá*, *oquiñá* panadero, *sorguiñá* hechizero brujo. Baita erromantzez *-or* amaiera duten beste hauek ere *bienhechór*, *malhechór* euskaraz *onguille*, *gaizguille* esaten baitira.
5. Larramendik “verbales del neutro, y passivo” deitzen dituenak eta euskaraz *-kor* eta *-koi* atzizkien bidez eratzen direnak ditugu azkeneko taldean: *ibilcorra* andariago, *iragancorra* facil de passarse, ò transitorio; *ibilcoi*, *iragancoi*. Baita izenekin ere *barrencoi*, intrinseco, interior, y retirado; *campocoi*, extrinseco, superficial, y amigo de bulla.

Larramendik berak aditz izenak eratzeko modu asko dagoela esan arren, azalpen labur hau nahikoa omen da euskararen nondik norakoak ezagutzeko. Gainerakoak ezagutzeko hiztegiara jo beharko dugu:

Dexo algunos otros modos de formacion en los nombres verbales, que se pondran en el Diccionario: pues para el fin de que conozcan todos, quan regular, y oportunamente forma sus derivados el Bascuenze, bastan estos. (1729: 268)

Hiztegiile zaharrez ari garela ezinbestekoa da, Lakarraren ustez, hiztegiaren eta gramatikaren arteko erlazioa ikertzea. Pouvreauren kasuan, esaterako, hiztegiaren oinarri dugu gramatika; hiztegiaren hasierako gramatika oharretan bildurik dago morfologiaz dakiena eta hauetan oinarrituta osatuko ditu hitz-familiak. Pouvreau bat dator antzinako hiztegiileekin (1995b: 21-25). Larramendi labur arituko da eratorpen moduez gramatikan, gainerakoak hiztegiarako utziko ditu. Baina hau ere ez da bere berezitasun bat Lakarrak dioenez:

Eratorriak gramatikan azaldu arren beren kokagunetzat hiztegia esleitzean Larramendi bat dator bai Nebrijarekin (...), bai *Grammaire generale et raisonnée*-ekin ere. (1995b: 33)

1745.ean argitaratutako *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latin* hiztegian, atzizki bidez eraturako hitz ugari aurki daitezke. Guri dagokigunez, *-(k)eta* nahiz *-(k)era* atzizkien erabilera nabarmena azpimarratu behar da. Badirudi atzizki diferenteak izan arren adiera bera dutela, maiz erromantzeko hitz beraren euskarazko ordain desberdinetan aurkitzen baitira. Esaterako:

Arranque, el acto de arrancar, sacar de raiz, *arraquera*, *urtiguindea*, *irazuqueta*, *idoquiera*. (I, 97. or.)

Vision, *icusquera*, *icusqueta*. (II, 375. or.)

Nahiz eta maiztasun handikoak izan, ez dira hauek aditz bati lotu eta izena sortzen duten atzizki bakarrak. Hiztegian aurki daitezke *suertapen* “acaecimiento”, *sinnostamen* “artículo de la fe”, *irekuntza* “boquerón”, *itsasmen* “conexión”, *idoropen* “encuentro en que se halla algo”, *seinalamendu* “señalamiento”, *irazkidura* “urdidura” eta beste hamaika. Hitz hauetako asko ez ditugu Larramendiren hiztegitik at aurkituko, bertan izango dute lehen agerraldia eta azkena.²

² *Orotariko euskal hiztegi*-ra jo dugu Larramendiren Hiztegiako eratorriak ondorengo literatur tradizioan dokumentatzen diren ala ez jakiteko.

Gramatikatik *Hiztegi Hirukoitz*-era atzizkietan dagoen aldea nabarmena da, hauek jatorri anitzekoak dira. Ahozko eta, batez ere, idatzizko iturriek badute lekurik hiztegian, eta eratorpenean uste baino garrantzitsuagoa Urgellen esanean:

Beste horrenbestetsu gertatzen da, neurri batean behinik behin, literaturatik datozkeen hitzekin. (...) Besteak beste, honek bide eman digu *HH*-an euskal liburu eta hiztegiak, betebeharrak anekdotikoaz gainera (hitz gehiago edo gutxiago eskaintzea, alegia), Larramendik hartu zituen erabaki orokorretan eragina izan zutela somatzen hasteko: *-kide* atzizkia emankor bihurtzeko Leizarraga bere aldera dakarren moduan, antzeko gertakari gehiago egon izan zirela iradoki dut azterketan zehar: *-di* eta Etxeberri Ziburukoa, *-kiro* eta Beriain, *-ro* eta Beriain edota Landucci..., baita agian *-era* eta Otxoa ere, adibidez. (2000: 676-77)

Baina testuak ez ezik, bere aurreko hiztegiak ere erabili zituen, Landuccirena, eta Larramendik aitortu baino zertxobait gehixeago Martin Harrietena, *Gramatica escuaraz eta francesez* (1741) lanaren amaieran dagoen hiztegia (edo hiztegiak), Lakarrak frogatu zuenez. Larramendik Harriet *Eranskin*-ean ez ezik *HH*-ean ere erabili zuela, baieztatu zuen. Harrietenetik hartutako artean hitz eratorriak ere badaude. Batzutan hitzak bere horretan hartzen ditu bestetan, berriz, erroa gorde eta atzizkia aldatu egiten du:

Larramendik oinarriak onartu arren, atzizkiok (*-mendu* agerriki) ez bide gogoko eta bestez ditu aldatzen. Hertsi-hertsian hitzberriok Larramendiren sorkuntza direla esan beharko bada ere, zehaztasunak moldakuntza baino ez direla kontuan hartzea garrantzitsua da (...). (1995a: 65)

Hona hemen esandakoaren adibidetzat emandako zenbait:

Abatimiento, *beeratzapena* (...), beeratzea: abaissement, *beheramendua*.
Abreviatura, *laburrera*, chaburrera: abbreviation, *laburqunça*.
Asseguración, segurutzea, *segurundea*, bermea, bermegoa: assurance, *seguramendua*.

Larramendik ez zuen nonbait *-mendu* hain gogoko, bai ordea *-kuntza*. Hau ere Harrietengandik hartua, berari zor baitio Lakarraren esanean atzizki honen erabileraren ideia. *-Dura*-ri dagokionez, “Ez dirudi (...) atzizki honen erabileran H-k L zaletu zuenik *-kuntza*, edo, beste neurri batean, *-katu*-rekin egin bezala” dio Lakarrak (Ib., 56. or.). *E*-ko sarrera bakar batek du jatorria Harrietenean; Hiztegian, ia ziurtasun osoz harenak direnen artean badira bakarren batzuk:

Austeridad, mortificación, *hildurá*, illerazqueta: appesantissement, *hildura*.
Atadura, lotura, lotera, *estecadura*, estecallua: attachment, *estequadura*. (Ib., 65. or.)

Gure lanean aztertutako *HH*-ko adibide³ gehienak aurretiaz lekukotu gabeak dira, oraintxe azaldutakoek, ordea, beste ikuspuntu batetik aztertzea eraman gaituzte.

³ *HH*-ren bolumenta kontuan, Larramendiren hiztegiak atzizkien azterketarako euskarazko ordaintan *i* eta *s* hizkiez hasitako eratorriak soilik baliatu ditugu (gaztelarazko ordainak *a*-tik *v*-ra bitartekoak dira). Osatutako corpusa honakoa da: *-(k)era* 45 sarrera/49 aldaera; *-(k)eta* 19 sarrera/20 aldaera; *-men/-pen* 17 sarrera/18 aldaera; *-dura* 14 sarrera; *-mendu* 5 sarrera/6 aldaera; *-kuntza* 2 sarrera.

Eratorrien artean *-kuntza* atzizki bidezkoak ditugu gutxien, bi besterik ez: *irekuntza* “boquerón”; *sarkuntza* “entrada”. Hiztegian atzizki honen bidez eraturako hitz gutxi batzuk baino ez zituela jaso dirudi,⁴ eta ez zuela eratorri berriak sortzeko erabili, ez behintzat beste atzizki batzuk bezain beste, baina saiakeraren bat egin zuen gure zerrendako *irekuntza* Larramendiren uztakoa delakoan baikaude. Bigarrena alde aurretik dokumentatua da, Harrietenean hain zuzen. Oraingo honetan Larramendik handik hartua duela ez dugu zalantzarik izan:

Entrée, *sarrilguia, sarqunça, sarbidea*. (Ht)

Entrada, *sarrera, sarcunza, sarbidea, sarrilguia, sartzea, barrutea, barrendea*. (Lar)

Larramendik Harrietanak jasotzeaz gain, *-era* atzizkidun eratorri berria, aurretik dokumentatu gabea bederen, eta *-tze* formaduna gehitu ditu. Hauxe dugu jasotako *-kuntza* bakarra, izan ere gainerakoetan atzizki gehiketaz baino ordezkapenez hitz egin beharko genuke. Hona hemen adibideak:

Abertura, *idiquitza,...*, *idiquiera, idiquipena, zabaldura*.

Ouverture, *idequidura*.

Enseñanza, enseñamiento, *eracasdea, iracasquera*.

Instruction, *irakhasqunça*.

Lavadura, *garbitzea, icuztzea, garbiqueta, icuzqueta*.

Lavement, *icuzdura*.

Limpia, limpiadura, *garbiera, garbitzea, icuzera, icuztea*.

Sentido, sensación, *sentiera, cordea*.

Sens, *sentiqunça, senxua*.

Sentimiento, percepción de el sentido, *sentiera, bidadia*.

Sentiment, *sendimendua, sendiqunça*.

Venta, *salgoa, saldura, salera*.

Vente, *salpena, salçapena*.

Goragoko adibidean ez bezala, *-kuntza* atzizkiz eratuak ez ditu jasotzen, ez eta *-mendu* bidez eraturia ere, *-(k)era* bidezko eratorriak ditugu maizen haien orde (zentzu honetan atzizki ordezkapenez hitz egin genezakeen). Aldiz, *-pen* eta *-dura* ez ditu baztertzeko, baina, ikusten denez, atzizki hauen bidezko eratorriak ez ditu zuzenean hartzen. Modu batera edo bestera, Lakarrak aipaturako moldaketen aurrean geundeke.

⁴ Atzizki honen bidez gure zerrendan jasotakoez gain, *irakaskintza* eratorria ere badugu HH-ean: manejo de caballos, *zaldien irakaskintza*. OEH-an *irakaskintza* sarrerapean dago jasoa eratorri hau, haren aldaera baillitza. Bertako informazioaren arabera *Maiztasun Hiztegian* 238 *irakaskintza*, 49 *irakaskintza*, 1 *irakaskintza* daude jasota. Ez dirudi, baina, *-kintza* eta *-gintza -kuntza* atzizkiaren aldaeratzat har daitezkeenik, atzizki ezberdintzat baizik.

Urgellek azaltzen digunez, *kintza (-gintza)* “*ikazkintza* bezalako hitzetatik abiatuaz, ingurune fonetikoari erreparatu gabe eta *ekintza* jatorritzat emanaz (...)” aldaera nagusitzat hartu zuen Larramendik (2000: 570). Hemen kokatuko genuke *irakaskintza* (< *irakatsi*), zalantzaren bat izatekotan erroak sortarazia, *-gintza* atzizkiak izena hartzen baitu oinarritzat, aditziarena zeharo ezohikoa dela diosku Urgellek, berak jasotakoen artean bakarra, *antzeskintza* hain zuzen; hortaz bigarrena gurea.

Adibideek garbi erakusten dute Larramendiren joera *-(k)era* atzizkiarekiko, bereziki emankorra gertatu zitzaion, goikoez gain zerrendako gainerako adibideak ikusita. Neurri apalagoan *-keta*, maiz *-(k)era*-ren ondoan agertzen dena.

-Dura atzizki bidezko hamalau eratorritatik lau Iparraldeko idazleen lanetan dokumentatuak ditugu jada, badago bosgarren bat, hiztegian aurreneko agerraldia edukita, Larramendiren sorkuntza ez dirudiena: *sumindura* eratorriaz ari gara. Eratorri honen ondorengo erabilerak, Haraneder, Larregi, Duhalde, Duvoisin... ekialdeko hizkeraren batean entzundakoa izan daitekeela dio.⁵ Baditugu bestalde, mailegu itxurako honako hauek: *sacadura*, *sakadura*, un *corte...*; *selladura*, *ciguillera*, *ciguillatzea*, *selladura*. Orain arte horrelakorik topatu ez, eta harritu egin gaitu, batez ere, Larramendik hauen jatorriaz azalpenik ez ematea aldamenean. Gainerakoak, berriak dirudite, tartean kalko modukoa “*urdidura*, *irazkidura*”, e.a.

-Men/-pen atzizkiei dagokienean, lau baino ez dira (espero baino gutxiago) aldez aurretik dokumentatuak, guztiak *-pen* atzizkiak. Lehenengo lekukotasuna hiztegian dutenetatik bi, *ibilpen* (He) eta *ilkipen* (He, Dv), Haranederrengan dokumentatuko dira beranduago (1749). Haranederrengan Larramendiren eraginik ez dagoela esan berri dugu (eta *sumindura* eratorriari azalpena bilatu). *-Pen* atzizkidun eratorri berri hauekin, baina, zalantza sortu zaigu; Lar-enean aipatu eta He-gan dokumentatuko eratorri gehiago ba ote dagoen aztertu beharko litzateke.

-Mendu-ri dagokionez, gure zerrendako eratorri gehienek badute aldez aurretiko lekukotasuna, *sarmentu* eta *señalamentu* sarrerek izan ezik. Aitzitik, argi dago ez direla Larramendiren uztakoak, maileguak baizik (mailegaketaren norabideaz Larramendik bestelako iritzia badu ere).⁶

2. Ithurriren *Grammaire Basque* (1895)

Mende eta erdi pasatxo geroago beste gramatika bat argitaratu zen, Jean Ithurri Sarako apaizaren *Grammaire Basque* hain zuzen ere.⁷ Larramendirenean bezalaxe luze aditaz eta ataltxo bat (hartan baino zabalagoa) hitz eraketaz eta eratorpenaz sintaxiari dagokion partean.

⁵ Areago, Haranederrek berak (bere itzulpen lanean dokumentatzen baita lehenengoz *sumindura*) “Escara garbiago batetarat, edo herri Escaldunak mintzo diren molderat itçulia” dela berea, esango digu. Eta, beraz, Haraneder baitan ez dagoela Larramendiren eraginik zehazten du Urkizuk. (1992: 315). Hortaz, garaiko euskarari erabilitakoa, ezagututakoa behintzat, ematen du.

⁶ “Sarmiento, de el Bascuence sarmientua, su origen es sarrimentua (...)” *Sarri* hitzak “frecuente” esan nahi du, *mentua* “el renuevo, vastago, ramo tierno”, ondorioz “el que da repetidos ramitos tiernos” izango litzateke *sarrimentu*, *sarmentu*. Larramendiren ustetan *mentu* ez da atzizkia, izena baizik. Beharbada, Larramendirenak badu zentzua, euskaraz *mentu* izena, “injerto; vástago, púa de injerto” esanahia duena, badela jakinda.

⁷ F. Krutwigek gramatika filologikoen tipokoetan sartuko du Ithurriarena. Gramatika hauek arauemaileak dira eta literaturatik bertatik ateratzen dituzte adibideak. Literatur hizkuntza tratatzen dute. Gramatikaren hitzaurrean “Dudarik gabe Grammatika hau, orain-arte euskarari buruz izkiriatu diren grammatiketarik onena da. (...) Ithurry abadeak bere Grammatika hunen bidez euskarazko hizkuntza literario autentikoari balio handiko lana eman derauko, zeren-eta literatur hizkuntzak behi izkiriatazile hobereenek erabiltzen duten hizkuntza tradizionalekoa bait da. Eta euskararen kasuan (...) laburdara klasikoan dugu” idatziko du.

Oinarriaren arabera sailkatzen ditu eratorpen atzizkiak Ithurrik: 1. Izena eta adjektiboa dutenak oinarrian, 2. Pertsona eta leku izena, 3. Galdetzaila eta erakuslea, 4. Aditzoina (infinififs capitaux), 5. Partizipioa (infinififs passés et des participes passés). Aztergai ditugunetatik hiru azaltzen dira gramatikan: *-dura*, *-keta* (eta *-keta-ri*), *-tzapen*. Azken honetaz dio zenbaitek *-pen* erabiltzen duela. Bitxia iruditzen zaigu *-mendu* atzizkiari esaterako, lerro bat ere eskaini ez izana forma hau iparraldeko idazleen artean hain erabilia izanda.

Izenari nahiz adjektiboari lotzen zaizkien artean dugu *-dura* atzizkia. Axularren bi adibide ematen ditu *hasserredura* (A., 271), *graziaren berretura* (A., 538) eta Etxeberri Ziburukoaren *uzkurdura* (E., 109). Besterik ez atzizki honi buruz, aditzari lotutako ereduez aipamenik ez.

-Keta atzizkia ere talde honetakoa genuke, erroan dagoen adjektiboak edo izenak adierazten duenaren bila aritzea izanik bere adiera. Hona hemen Martin Harrieti hartutako adibidea: *ohatze*, nid, *ohatzeketa*, à la recherche de nids. (H., 475). Axularrek gainera, aditzei atzizki hori bera erantsi eta izenak sortzen dituela aipatzen du. Ondorengo aipua jasotzen du:

Zertako ibili behar zara seinalatzeketan eta bertzeri kargu emanketan (A., 242).
(1895: 435)

Testuinguru honetan beste euskalki batzutan *seinalatzen* eta *ematen* formak izango genituzke: *-tel-tze + -n* (inesiboko kasu-marka).

Ithurriren haritik planteatutako gaiak, *-keta* atzizkiaren bidezko izen eta *-ketan* zenbait euskalkitan partizipio burutugabea adierazteko formen arteko loturak, alegia, kapitulu oso bat eskatuko luke. Hala ere, Trasken beraren iritzia ekarri nahiko genuke hona Azkaratek eta Altunak egindako laburpenean oinarrituta (2001: 196):

(...) zuzentzat dauzka Trasken (1995: 221-222) beste bi hizkuntzalariek, Schuchardtek eta Lafonek, proposatutako paralelotasunak: *-te* bera da *jakite* aditz izenekoa eta *eurite* izen eratorrikoa; *-tze* bera da *sartze* aditz izenekoa eta *jendetze* izen eratorrikoa. Bide beretik, Gipuzkoako mendebaldean aditz izenetan aurki daitezkeen *-keta* (*bialketan*) ere, *-keta* erator atzizkiarekin lotzen du (*ogiketa*, *jendeketa*, *hizketa*...). Azken finean, hiru erator atzizkiak, *-te*, *-tze* eta *-keta*, izenari lotzen zaizkio, eta izenak sortzen dituzte, (...). Beraz, behin eta berriz defendatu duen ikuspegian oinarrituaz, ez da harritzekoa azken batean izenak diren *ibil-*, *ikus-* edo *etor-* aditsoinei ere lotu izana (...).

Axularren adibidean inesiboan agertzen diren aditz izen horiek Pouvreuren eta Duvoisinien hiztegietan aurkituko ditugu. Lehenak bere hiztegian *seinalatzeketak*⁸ sarrera dakar. *OEH*-k diotenaren arabera Axularren aipu hau bera izan daiteke hiztegiaren iturburua. Pouvreauk Axularri hartutakoak izan daitezkeen beste adibide batzuk ere aurkitu ditugu bere hiztegi eratorriak⁹ aztertu ditugunean. Gure da-

⁸ *Seinalatzeketak*, billets qu'on s'entrevioie SP. *OEH*, XIV, 646. or.

⁹ Oraingo honetan, lan orokorrean eta *HH*-ren azterketan ez bezala, hiztegi letratu guztiak hartu ditugu kontuan. Kerejetak prestatutako edizioa erabili dugu (hiztegia informatizatuta edukitzeak izugarri lagundu digu). Honako corpusa eratu dugu: *-dura* atzizkidun 214 sarrera; *-mendu* 108 sarrera; *-(k)eta* atzizkidun 32 sarrera; *-men/-pen* bidezko 31 sarrera; *-kuntza* 3 sarrera.

tuetan badira Pouvreau baino lehenagoko agerraldia edo aipamena duten *-keta* bidezko zenbait. Horietako batek iturri marka darama, Axularren esaldi baten zatia da:

Behin aztura hartuz gero, trebatuz gero, anhitz gauza egiten da, gogoa pentsatze-
ketan eta borondatea ere *hautatze-ketan* ibili gabe. (Ax)

Honela Pouvreaurenean:

Pensatze-quetan.

Gogoa pensatze-quetan ibilli gabe A.9: sans que l' esprit s'en aille a diverses pen-
sées.

Pouvreauk beraz, Axularren adibideaz gain, *-keta* bidez eratutako izena ematen digu itzulpenik gabe. Esaldiak badu jarraipenik, ordea, eta hiztegian jasota azaltzen da modu berean baina iturri markarik gabe oraingoan:

Hautatze-quetan.

Hautatze-quetan ibiltea: chercher a choisir.

Axularrenean inesiboz aurki daitezke Pouvreauren hiztegitiko beste hainbat sarrera ere. Hona hemen Axularren pasarte hau:

*Behin (...) adiskidetzuz gero (...) eta elkharrekin solhasean, hitz-ketan, elbe-
ketan, present-ketan, gosalketan eta bisitaketan hasiz gero, peril handia da arima-
rako.* (Ax)

Pouvreaurenean:

Elhe-quetan ibiltea.

Gosal-quetan.

Hitz-quetan: caqueteries.

Hitz-quetan egoitea: caqueter.

Present-quetan: presents qu'on se fait l'un a l'autre.

Visita-quetan: entrevisites.

Visita-quetan ibiltea: aller de visite en visite.

Barietatea eskaintzen digu Pouvreauk sarrerak aurkezteko eran. Goiko ereduari jarraiki bitan, gerundio eran soilik behin eta izen soila beste bitan. Azken hauei dagokienez, bata, *gosalketa*, itzulpenik gabe ematen du eta bestea, *presentketak*, adiera berriaz, Axularrenean “acción de regalar” izango litzatekeelako eta Pouvreaurenean objektua bera (ondorioa). Sarrera honi buruz, “la fuente de Pouvreau tal vez sea el ejemplo de Axular citado” esaten digu *OEH*-k (gorago eman dugun hori bera, alegia).

Badugu, bestalde, “*emanketa*, quantité de présents” izena Duvoisinengan, esanahiagatik Ithurriren hurrengo taldean sartuko genukeena. Izan ere, Ithurrik hirugarren *keta* bat jasotzen du, ez eratorpenean hitz-elkarketan baizik, aurretik izen nahiz adjektibo bat duela kantitatea adierazten duena. Duhalderen adibideak ematen ditu: *hutsketa* (D., 59), *bekhatuketa* (D., 56); *Hitzketa* (D., 140) (443. or.). Beraz, Duvoisinin *emanketa* esanahia dela eta talde honetan sartu badugu ere, oinarrian aditza edukita salbuespena izango litzateke.

Azkuez geroxeago hitz egingo badugu ere, esan dezagun, berak ere jaso zuela *keta*¹⁰ forma hau bere *Morfología*-n “Derivativos nominales colectivos” multzoan. Ithurrirentzat hitz-elkarketako elementua dena, eratorpeneko atzizkia da Azkueren-tzat. *Alde* formaz ari dela, hona hemen zer dioten:

El hecho de que como sufijo no forme más vocablos se debe(...), a que su función es también desempeñada por otros elementos: temas independientes como *saldo* (...) y sufijos como *-keta*, *-tegi* (...). (1923-25: 81)

“Pila, mordo, talde” adiera duela euskalki guztietan aurkituko dugu, bizkaieraz eta gipuzkeraz izan ezik. Baliteke jatorrian *-eta* izatea, *k* epentetikoaren ondoren erantsiko litzaioke. Azkuerentzat *-eta* atzizki honek “Derivativos evolutivos” taldean aipatzen duenarekin¹¹ harremanik duen, atzizki beraz ari den, ezin jakin ez baitu lotura zuzenik egiten. Dena dela, Ithurrik ematen dion erabileraz ez du ezer aipatzen. Baliteke, Azkuek jasotako adibideak lexikalizatuta egotea ordurako. *OEH*-k izena den *keta* honi buruz horixe dio, jada lexikalizatuta dauden hitz ugari eman dituela, hala nola: *arrainketa*, *bihiketa*, *diruketa*, *gizonketa*, *jendeketa*, *lurketa*...¹²

Baina hauen aldamenen Azkueren garaian eta baita beranduago ere, *keta* bereizirik idatzita duten beste elkarketa batzuk beste elkarketa batzuk aurki daitezke, guztiak Iparraldeko autoreenak. Adibidez:

Ustex etxe eta mutil ketak egiten abal dakotela nausitasun zerbeit. JE Bur 49.

Aitortzera behartuak gara ipuin-beretsu keta ederra kausi ditakeela nonhai. Lf ELit 65. (Ib.)

Sarako apaizaren gramatikara itzuliz, aditzoinari lotu eta izen bat eratzen duten atzizkien artean *-tzapen* aurkituko dugu. Adibide gehienak Axularrenak dira. Honela: *galtzapen* (A., 233), *perte*; *goratzapen* (A., 234); *erakas*, enseigner, *erakast zapen*, enseignement. Amaitzeko, aipatzen du askok, Axularrek esate baterako, *erakuspen* esaten dutela.

Larramendiren gramatikarekin alderatuta atzizki kopuru handiagoa aztertzen du, dudarik gabe. Aztertu baino, jaso eta deskribatu, ez baitu bestelako azalpenik ematen.¹³ Hala ere, alde handia dago aditzari ematen zaion trataera eta eratorpenari ematen zaionaren artean. Bestalde, eratorpenaren eta hitz-elkarketaren arteko muga zehatzik ez dago; gorago aipatutako *keta* formaz gain, egun eratorpen atzizki diren beste hainbat ere (*-tegi*, kasu) elkarketan azaltzen dira Ithurrirenen.¹⁴

¹⁰ Azkuek jasotzen dituen adibideetan ere izena dugu oinarrian: *ardiketa*, *lurketa*, *egurketa*, *lagunketa*, *zaldiketa* e.a. (1923-25: 84).

¹¹ “*Eta*. Sufijo evolutivo que por olvido no se incluyó en el lugar correspondiente (117-129). En Toponimia, (...) denota pluralidad. En vocablos no toponímicos denota acción”. (1923-25: 113)

¹² *OEH*, X, 547. or.

¹³ Honexegatik hain justu goraiatzten du Krutwigek Ithurri. Hona hemen zer dioten gramatikaren hitzaurrean: “Liburu hunen egileak, egiazko *jakintzalar* baten umiltasunaz —....— eredu serio eta onest batetan lan egin du. Ez du egin bertze alegia-jakintzalariek egiten ohi duten araura Euskalherrian, zeinek ez bait dira askiasten registratzeaz, eta faktu grammatikalei buruz teorizatzen dutela, beren legezko eginbeharraren harantz bait dioaz”. Ithurri, Sarrera I.

¹⁴ “De donde se sigue que Composición y Derivación, en el fondo, serían una misma cosa” dio Villasantek (1974: 11). Azkaratek ere “Badira, ordea, hitz elkarketaren mugan dauden egiturak ere, edo hitz elkartu ala hitz eratorri ote diren, eztabaida sortu dutenak” aipatzen du (1990: 10).

3. Azkueren *Morfología vasca* (1923-25)

Euskaltzaindiko bere kideek hala eskatuta euskal hizkien azterketari ekin zion Azkuek, baina hasiera batean hizkien tratatua izan behar zuena *Morfología vasca*¹⁵ lan erraldoia bihurtu zen, beste atal batzuk erantsi baitzizkion lanari.

Lan honetan lehenengo aldiz eratorpen atzizkien deskribapen eta azterketa zabal aurkituko dugu, ikuspegi orokor ezin hobea. Gainera, egiten duen sailkapena, eduki daitezkeen desadostasun eta zalantzak gorabehera, abiapuntu erabat lagungarria zaio gaur egun atzizkien azterketan sakondu nahi duen orori.

Azal dezagun baina, Azkuek hizki edo afijoez egiten duen sailkapena gure lanean zein eremutan ibiliko garen zehazteko. Zazpi talde bereizten ditu eginkizunaren arabera: oinarrizkoak, eratorpenezkoak, graduatzaileak, adberbialak, determinatzaileak, deklinabidekoak eta loturazkoak. Era berean, eratorpen hizkiak lau azpitaldetan banatzen ditu sortzen den hitz berriaren kategoriaren arabera (hauxe da gramatiketan eta, maizen aurkituko dugun eredu): izenak sortzen dituztenak, adjektiboak sortzen dituztenak, aditzak sortzen dituztenak eta numeralak.

Lehenengo taldean kokatzen dira gurean aztergai ditugunak, hau da, erro bati lotu eta izen bat erortzen dutenen multzoan. Azkuek mota honetako ehun eta berrogei atzizkiren azalpena ematen digu, berau errazagoa eta argiagoa gerta dadin hamabi taldetan banatuko ditu. Hamar adieraren arabekoak dira: 1. Agentes (74. or.); 2. Colectivos (80. or.); 3. Efectos (85. or.); 4. Instrumentales (97. or.); 5. Locales (100. or.); 6. Materiales (102. or.); 7. Operativos (112. or.); 8. Patronímicos (116. or.); 9. De tiempo (119. or.); 10. Toponímicos (124. or.). Bilakaera bidez atzizki izatera iritsi direnek osatzen dute beste talde bat: 11. Evolutivos (89. or.). Adiera diferentea duten atzizkiak aurkituko ditugu bertan, gainera batzuk errepikatuak dira, aurretik beste talderen batean azaldutakoak (*-en* atzizkiak, esaterako, patronimikoen taldean badu lekua). Amaitzeko, izen abstraktuak erortzen dituztenak dauzkagu: 12. Abstractos (59. or.). Aurrekoan bezalaxe adieraz diferentek diren atzizkiak aurkituko ditugu. Dena den, badira gainerako taldeetan bareriatuta izen abstraktuak sortzen dituzten beste atzizki batzuk ere.

Adieraren araberkoei dagokienez, zenbaitetan ez dugu argi ikusten talde batzuen eta besteen artean dagoen aldea. *-Era* atzizkia, esate baterako, “efectos” eta “operativos” taldeetan aurkituko dugu, baina gure ustez adibide gehienak batekoak nahiz besteak izan daitezke.

Hona hemen Azkueren sailkapenaren arabera gure zazpi atzizkiak:

- *-men*: izen abstraktuak sortzen dituztenen taldekoa. Adibidez: *aipamen* (AN, G), *aiphamen* (BN, L, S) mención; *entzumen* (B, G) oído, sentido auditivo.
- *-mendul/-mentu*: abstraktuak. Ad: *baimendu* (Axul) consentimiento.
- *-kuntza*: abstraktuen taldekoa. Ad: atzerakuntza (B) retraining, *izkuntza* (AN, B, G) lenguaje; *abadekuntza* sacerdocio.

¹⁵ Azkueren lana gramatika linguistikoen tipokoetan kokatzen du Krutwigek. Tipo honetako gramatikek hizkuntzaren forma bizidunak tratatzen dituzte batez ere. Azkuerena mota honetako lan onen taldean sartuko du. Ithurri, Sarrera III.

- *-dura (tura, kura)*: “efectos” taldekoa. Ad: *abiadura* (c.) impulso, *oitura* (AN, B, G) costumbre, *lokura* (AN, G) atadura.
- *-etal-keta*: abstraktuak. Ad: *asmetan* (B), *bialketan (bialduten, bidaltzen)*; mul-tzoa, kantitatea adierazten dutenen taldekoa. Ad: *ardiketa* muchedumbre de ovejas, *lurketa* montón de tierra; bilakaera bidez atzizki izatera iritsi direnen taldekoa; toponimikoetan; ekintza, jarduera adierazten dutenen taldekoa. Ad: *lapurreta* (B, G) robo.
- *-eral-kera*: denbora adierazten dutenen taldekoa. Ad: *ibilera* (c) paseo, *ilun-kera* (B-otx.) anohecer (momento); “efectos” taldekoa. Ad: *luzera* largura; *lankera* (B) estilo, forma de trabajo, *salakera* (G) denuncia; bilakaera bidez atzizki izatera heldu direnen taldekoa; ekintza adierazten dutenen taldekoa. Ad: *yaera* (B) acto de comer, *yakera* manera de comer.

Sailkapenaz gain, Azkue arduratzen duten beste gai batzuk atzizkien jatorria eta bilakaera dira. Euskarak erabiltzen dituen atzizkien bertako izaera frogatzeko premia erakutsiko du. Onartuko du, hala ere, lauhun inguru aurrizki, artizki eta atzizkiren artean jatorri arrotzeko gutxi batzuk badaudela.

Badira euskaraz garai batean elementu aske izan eta bilakaera bidez afijo izatera iritsi direnak. Eratorpen hizkiak omen dira horrela sortutakoak. Hitz aske izatetik menpeko izatera dagoen tartean hitz-elkarketa legoke.

Izenak ez ezik, bestelako elementu batzuk ere bihurtu dira hizki:

Hay afijos evolutivos de origen nominal, de origen numeral, declinativo y adverbial. (1923-25: 89)

Guri dagokigunez *era* (acto, ocasión, oportunidad) hitzetik *-era*, *-kera* atzizkia sortuko litzateke, oinarrian aditza duela eratorri ugari eman dituen. Epentesirik gabe: *egieran* al hacer, *etorreatik* desde la venida e.a. *K* epentesitikoaz, berriz: *edakera* acto de beber, *yoakera* ida, acto de ir, e.a.¹⁶. Herriak bi forma hauek semantikoki bereizteko joera duela esaten du. Honela: *ibilera* andanza eta *ibilkera* porte; *egoera* estancia eta *egokera* postura, eta beste.

Ekintza adierazten duten izenez gain, atzizki izatera heldu den *era* hitzak “anverso” esanahia duela, honelakoak eman ditu: *egutera*, *ekera* oriente, cara al sol, *eskuera* jurisdicción, alcance de la mano, *aukera* elección, alcance de la boca (90. or.).

Modu honetan sortutako beste atzizki bat *-eta* da, baina Azkuek ez du azaltzen bilakaera prozesua nola burutu den. Hala ere, kapitulu diferentetan barreiatuta ematen dituen azalpenengatik deklinabidetik heldu dela suposatuko dugu. Izan ere, badakigu, atzizki honek ekintza adierazteaz gain aniztasuna adierazten duela toponimian. Eta aipatua du lehenago (30. or.) deklinabideko *-eta*- artizkia, *eskuetan*, *eskuetara* hitzetan azaltzen den hori bera dela *Arrieta* pedregal, *Ilarrieta* cementerio, *Arizketa* robledal, bezalakoetan dagoena.

Bestalde, kontrako bidea egin dutenak ere badira, hau da, atzizki izatetik tema morfologiko izatera heldu direnak. Mendiburu¹⁷ izan omen zen *-tasun* atzizkia, esa-

¹⁶ 14. orrialdeko adibide horiez gain, beste hauek ditugu 89. orrialdean: *ibilera* acto de andar, *igoera* ascensión, *ikusera* acto de ver, *sorrera* nacimiento, e.a.

¹⁷ *Gauza bakar bat dira bi tasun oriek; eta tasun bat dagoen tokian dago, nai-ta-ez, Jesusen beraren Jaungoikotasuna ere.* (Mend. *Owitzgayak* III 156-4); (1923-25: 17).

terako, izen bihurtu zuena. -*Kuntza* atzizkia ere izen izateraino bilakaera bidez iritsi ote den galdegiten du Azkuek, hainbat tokitan entzun daitekeen “*kuntza txarreko gizona da ori* es de mala traza ese hombre”, adibidearen (68. or.) arabera.

Azkenik, lehentxeago aipatu bezalaxe jatorri arrotzekoak leudeke, Azkuek “Sufijos alienígenas” (21. or.) izenburupean jaso zituenak. Oso gutxi lauhun inguru aurrizki, artizki eta atzizkiren artean hamabost baino ez ditu aipatzen eta. Are gehiago, horietako bi, -*ari*: *pelotari, salatari...* eta -*tasun*: *edertasun, anditasun...* askoren ustearen kontra, bertakoak direla defendatuko duela esaten du.

Talde honetakoa dugu aztergai dugun -*dura* atzizkia. Esaterako: *bedadura* extensión, *oitura* costumbre, *aztura* experiencia, *baitura* prenda, prendamiento, *txikitura...* e.a. Jatorriaz ondokoa dio Azkuek:

Su origen estará en el femenino del futuro activo, *scriptura, lectura...* etc. (1923-25: 23)

Hemen kokatu beharko genituzke, Azkuek zuzenean egiten ez badu ere, -*men* atzizkia eta baita -*mendu/-mentu* ere. Azken honi buruz, agian latineko -*mentum* atzizkiaren seme dela dio:

Parientes de -*men* y tal vez hijos del latino -*mentum* son nuestros derivados -*mendi* y especialmente -*mendu* y -*mentu*. (1923-25: 69)

-*Men* atzizkia aditz izenak eratzen dituen atzizki garrantzitsua da. Bi adiera izan ditzake: a. Ekintza, b. Ahalmena. Bigarren adiera duela ez omen da hain erabilia, hitz gutxi batzutan aurkituko dugu: *entzumen* oído, sentido auditivo; *irudimen* imaginación, e.a. Ekintza adierazten dutenak, besteak beste: *erakusmen* 1. (B, L) manifestación, 2. (B) muestra, modelo; *galmen* (BN, G, L) pérdida; *goramen* (AN, B, G) elevación; *irudimen* 1. (G) recelo, 2. (G) ilusión; *salmen* (B) venta; *sendamén* (G) curación; *sinismén* (B, G) creencia (68-69. or.). Sail honetan -*pen* atzizkia aipatu ere ez du egiten, ez du adibide bakar bat ere ematen, nahiz eta aurreko guztiek baduten Azkuek eman ez zuen, edo eman nahi izan ez zuen -*pen* atzizkidun aldaera: *galpen, gorapen, irudipen...* Gipuzkerari eta bizkaierari dagozkion neurrian egokiak dira -*men* bidez ematen dituenak. Lapurterazko *galmen* eta *erakusmen*, berriz, ezinezkoak direnik ez dugu esango, bai ordea ezohikoak, euskalki honetan -*pen* nahiz -*tzapen* baitugu maiztasun handiagoz.

Urte batzuk lehenago argitaratutako *Diccionario vasco-español-francés* hiztegian ere -*men* atzizkiari bi adiera horiek ematen zizkion, baina orduko hartan atzizkiak hiru aldaera onartzen zituela zioen. Aldaerak -*mendi*, -*mendu* eta -*pen* dira. Ez omen dago lau formen arteko funtsezko ezberdintasunik.¹⁸ Argi dago beraz, Azkue-ren ustez -*men/-pen* atzizki beraren aldaerak baino ez direla eta ez dagoela haien arteko ezberdintasun semantikorik. Adibide gisa:

Kriston sinizmena daukan gizona. A Cat 5.

Gizon txaldar, narrats, lotsagaberik, sinespena galdu duen gizonik. A Ardi 28.¹⁹

¹⁸ Gainera, -*pen* atzizkiak, aldaera besterik ez den arren, badu bere tokia hiztegian. Aditz izenak sortzen dituen eratorpen atzizki honek ekintza adierazten du. Ad: EROSPEN (c), compra. OROIPEN (AN, G), recuerdo. SALPEN, venta (Duv.). (1905-06: 28-29; 162).

¹⁹ Lehen adibidea 1896.eko Dotrina argitaragabea, bigarrena 1918.ean argitaratutako *Ardi Galdua* lanean. *OEH*, XIV, 738. or.

Harrigarria iruditzen zitzaigun, hala ere, hainbeste datu eta zehatzapen ematen dituen *MV* lan ikaragarri honetan, gure hizkuntzan hain erabilia den atzizkia albo batera utzi izana. Baina, Severo Altuberi esker, adjektiboak sortzen dituzten atzizkien artean ezkutatuta aurkitu genuen. Bertan, bost lerro eskaintzen dizkio atzizki honi. Zegokion lekuan eta gainerako atzizkiak bezala zergatik ez zuen garatu ez dakigu.

Aipamen txiki horretan irakur daiteke *-pen* atzizkia hainbat aditzi lotuta hone-lako adibideak ematen dituela: *erospen* compra, *irakaspen* enseñanza, *iraupen* duración... e.a. Atzizkia zuzenean lotzen zaio aditzari kasu hauetan. *-Tu* amaiera duten aditzekin, berriz, *-tza-* elementuaren bidez eransten zaie: *edertzapen* embellecimiento, *galtzapen* pérdida, *othoitzapen* (?) recuerdo (?), goi-nafarreraz, behe-nafarreraz eta lapurteraz (159. or.). Dezente beranduago, *-men/-pen* atzizkiei buruzko artikulua batean *-tzapen* aldaeraz ari dela, *-tul/-du* amaiera duten aditzei lotzeaz gain, *i* ez den bokalez amaitzen direnei ere eransten zaiela esango digu de Rijkek. Salbuespen bakarra *hastapen* izango litzateke, partizipioa “hasi” *i* bokalez amaitu arren, *haspen* forma baino erabiliagoa dena (1991: 316).

Honen harira, Altubek *Morfologiari* egiten dizkion oharretan eta eratorpena arautzekarren, nolabait, partizipioaren amaierari baino nominalizazio atzizkiei erreparatu die. Horren arabera, aditz-izena *-te* bidez egiten duten aditzek, *-taile*, *-tapen*... aldaerak baliatzen dituztelako printzipioa ematen du. Esaterako:

<i>As-te</i>	<i>as-tapen</i>
<i>Ikus-te</i>	<i>ikus-taile</i>	<i>ikus-tapen</i>

-Tze bidez egiten dutenek, berriz, nahiago dituzte *-tzaile*, *-tzapen*... aldaerak:

<i>eder-tze</i>	<i>eder-tzaile</i>	<i>eder-tzapen</i>
<i>ixil-tze</i>	<i>ixil-tzaile</i>	<i>ixil-tzapen</i>

Zenbait euskalkitan *-ta* zein *-tza* artizkien elisioa gertatzea ez da arau honentzako oztopo (1934: 29). Eredu berriagoek ordezkatu dituzte artizkidun formak euskalki horietan: *asi-pen*, *oroi-pen*; *eros-le* eta beste. Hala ere, *-tzapen* da, Altuberen esanetan, artizkiaren galerari oztopo gehien jartzen dion atzizkietako bat, beraz, bi eratako formak aurkituko ditugu:

<i>sartzapen</i> (Duv.)	<i>sarpen</i> (L?)
(<i>orhoi-tzapen</i> (BN, L, S))	<i>oroipen</i> (37. or.)

Altubek ez du azaltzen zergatik ematen ote den artizkiaren galera. Mitxelenak txistukarien gaineko kapituluaren Leizarragaren adibiderako ematen duen azalpena baliagarria izan daiteke goiko kasuren baterako. Mitxelenak dio hitz barnean txistukariaren galera ematen dela batzutan disimilazioa dela eta, hori izan omen daiteke *iziapen* “espanto” (Leič.) hitzaren kasuan *-tzapen* atzizkiarekin gertatu dena (1961: 293). De Rijkek galeraz baino “derrigortasunaz” hitz egiten du gorago aipatu artikuluan. Hein batean *-pen/-tzapen* alternantziak *-lel-tzaile* egoera gogorarazten badigu ere, partizipioaren formak baldintzatzen baitu bata ala bestea izatea, badago diferentzia. Azken honetan partizipioak erabat baldintzatzen du *-le* ala *-tzaile* izatea, eta *-tzaile* eskatzen den tokietan forma hori derrigorrezkoa da. *-Tzapen* atzizkiaren erabileraz, berriz:

Il n'est pas de même pour *-tzapen*, dont l'usage n'est jamais obligatoire, sinon pour des motifs purement stylistiques. (...) pour des raisons historiques, certaines bases verbales qui font leur participe passé en *-tu* ont l'option d'intercaler entre elles et le suffixe *-PEN* un formant *-tzat-* (...). (1991: 317)

4. Mitxelenaren *Fonética histórica vasca* (1961)

Mitxelenak *FHV* lanean ez zituen atzizkiak aztertu bereziki, baina tarteka erabili zituen, atzizkiak beraiek edo hitz atzizkidunak, hainbat gertaera fonetikoren lekuko gisa. Han-hemen emandako azalpenek hainbat atzizki hobeto ezagutzeko aukera eskainiko digute.

-Men atzizkia *-pen* atzizkiaren sinonimoa da.²⁰ Bi atzizkien arteko alternantziak, *-t + -m > p* gertatu den kasuetan izan lezake jatorria Mitxelenaren ustez, eta adibide moduan ondokoa ematen du:

oroipen (AN, G “recuerdo”) < **oroit-men*, cf. S *orhitmen* (Onsa, 158). (Ib., 346. or.)

De Rijkek, bi atzizki hauek gaitzat hartuta idatzita duen artikulu luzean, Mitxelenaren ideia jasotzen du bere azalpena osatzeko. De Rijken azterketaren arabera *-men* atzizkia *-pen* izan daiteke fonologikoki. Aldaketa fonetiko honen kausa asimilazioa nahiz disimilazioa lirateke.

Asimilazioaren lekuko izango genuke Mitxelenaren adibide hori bera, zeinetan oinarriak duen leherkaria atzizkiaren *m*-rekin ukipenean *p* eman duen. Adibidea onartu arren, de Rijkek zehaztapen bat egingo dio *oroipen* hitzak bi adiera izan ditza keelako, “souvenir, recuerdo” batetik, “mémoire” bestetik. Gipuzkeraz lehen adiera du, hortaz morfologikoki *-pen* atzizkia dagokio. Goi-nafarreraz, berriz, “memoria” adieraz dezake, *-men* atzizkia dagokio, beraz. Morfologikoki *-men* dugun neurrian da baliagarria Mitxelenaren analisia, izan ere, *-men* atzizkia *oroitu* aditzaren erroari lotuko litzaioke, *oroit* goi-nafarreraz parte handi batean, *oroit + -men > oroipen* emango lukeelarik. Gipuzkeraz, berriz, *oroimen* erabiltzen da “memoria” adierazteko, *oroitu + -men* banaketa modernoago baten emaitza dena (1991: 310).

-Men atzizkiaren jatorria dela eta, Mitxelenak zalantzan jartzen du Schuchardten planteamendua, zeinaren arabera gure atzizkiaren jatorrian ez legoke latineko *-men*, okzitanierazko *-men(t)* baizik (1961: 271).

FHV-n aipatzen den beste atzizki bat *-mendu* da. Oraingo honetan Schuchardtekin bat dator latineko *-mentum* duela jatorrian esaten duenean. Egia esan, kontsultatu ditugun autore guztiak, nabardurak gora behera, bat datoz puntu honetan. Azkuek ez du erabat ziurtatzen hala denik, Luis M.ª Mujikarentzat, berriz, agerikoa du latindar izaera. Gainera, Azkue bera latindar jatorriaren alde egin izana darabil argudioa indartzeko (1978: 196). Eta bukatzeko, de Rijkek erromaniko jatorriko²¹ atzizkitzat jotzen du *-mendul-mentu*.

²⁰ Dio Mitxelenak (271. or.) parentesi artean, Azkuek *-men* atzizkiak esandakoa jasotzen duen aipu batean. Parentesi artekoa berdin izan liteke Azkuerena berarena.

²¹ “(...) à l'existence préalable du suffixe d'origine romane *-mendu l-mentu* de sens voisin”; (1991: 319).

Jatorriarena argituta, euskarak atzizkia mailegatu zuenean hartu zuen formaz ari-tuko gara segidan. Mitxelenak dio mailegu zaharretan latineko leherkari ahoska-been ordeztu leherkari ahostunak aurkituko ditugula euskaraz sudurkari eta *l* ondoren, zubereraz eta erronkarietaz izan ezik, euskalki hauetan ahoskabeak gorde baitira. Horrela, besteak beste, *-mendu* < lat. *-mentum*, *-mentu* erronk., *-mentü* zub.²² Mailegu berriagoetan, berriz, leherkari ahoskabeak ez dira ahostun bihurtu, jatorriko kontsonante taldea, sudurkaria/ *l* + leherkari ahoskabea, mantendu egin da. Areago, eredu erromanikoekin antza duten formek ordezkatu dituzte zenbaite-tan antzinako formak. Hau dela eta, *-mentu* izango dugu mendebaldean, ekialdeko *-mendu* formaren ordeztu (1961: 230, 352-353, 360).

Mujikaren ustez, *-mentu* litzateke mailegu formarik zaharrena. Beranduago, euskaraz gertatzen diren konstante fonetikoaren kausaz, *n* sudurkariaren ondorengo *t* leherkari ahoskabea ozendu egin zen, *-mendu* izanik ondorioz, erronkarietaz eta zubereraz izan ezik. Euskalki hauetan aldaketa fonetikorik eman ezenez *-mentu* izaten jarraitu zuen (1978: 197).

Atzizki hasierako posizioan *k* eta *t* kontsonante leherkariak dituzten formak eta kontsonanterik gabekoak aurki ditzakegu. Alternantzia hau ezaguna da atzizki askotan: *-(t)ar*, *-(t)asun...k* dutenak ugariagoak: *-(k)ara*, *-(k)ide*, *-(k)izun*, *-(k)or...* Baita *-(k)eria*, *-(k)era* eta *-(k)eta* atzizkien kasuan ere. Baina hauetan leherkariaren jatorria beste bat da Mitxelenaren ustez:

(...) *-(k)eria* por las apariencias procede del rom. *-eria* (cast. *tontería*, *bellaquería*, etc.) y cuya oclusiva inicial se deberá a división equivocada de modelos romances. (1961: 247)

Badirudi mendebaldeko *-(k)era* eta euskalki guztietakoa den *-(k)eta* atzizkiekin beste horrenbeste gertatzen dela. Lehena, goian aipatutako *-(k)eria* bezalaxe, mailegua omen da, Azkueren bertako jatorriaren ideiarekin kontra.

Mujikaren iritziz, latineko *-arius* atzizkiaren forma arrunta da *-era*. Euskaraz ekintza edo gertakaria, dimentsioa, denbora (momentua, unea) eta modua adieraz ditzake. Azken semantika edo adiera duela erabiltzen den *-era* atzizkiaren jatorrian, *era* “modo, semejanza” hitza egon daitekeela aipatzen du. Era berean, euskarazko hitza bera mailegu erromanikoa ez ote den galdegiten du. Nolanahi ere, atzizki honen bidez eratutako hitz askotan esanahi diferentek nahasteak, atzizkiak dituen semantika guztien jatorrian latin-erromantzeko afijo bera dagoela adierazten du (1978: 90, 95, 97).

Bigarrena, *-(k)eta*, euskalki guztietakoa esan bezalaxe, toponimian ere oso erabilia da eta garrantzitsua bizkaitar aditz-jokoan. Schuchardtez gero, latineko *-eta* (*-etum* kolektiboaren plurala) forman duela jatorria uste da, “aunque quedan graves dificultades” zehazten du Mitxelenak (248. or.).

²² Erronkarietaz eta zubereraz antzinako egoera mantenduko lukete baldin eta, sudurkari nahiz *l* ondorengo leherkari ahoskabearen ozentzea latineko lehen maileguen ondorengoa balitz. Alderantziz, euskalki berritzaileak lirakeke, posizio horretan leherkariak ahostun ahoskatuko balira eta maileguak ere egoera horretara moldatu izan balira. Zub. eta erronk. lirakeke aldatzen lehenak. (1961: 355)

Azkueren esanean deklinabideko *-eta* toponimiako hainbat hitzetan ere badela, aipatu dugu bere garaian (2.3). Ideia bera dugu Mitxelenarengan (238. or., 28. oharra), toponimiak eta pluraleko zenbait kasuk atzizki komuna dutela, *-eta* alegia, dioenean. Gainera, batean zein bestean jokaera bera du atzizkiak, erroari lotzen zaionean, oinarrian ez baita aldaketarik ematen. Beste horrenbeste gertatzen da *-aga* atzizkiarekin.

(...) *-aga* y *-eta*,... se diferencian de los demás debido a que el tema nominal a que van unidos no sufre los cambios regulares (...) a que están sujetos en composición y derivación. Se conducen, en otras palabras, como sufijos de flexión: *Harriaga* como *harriak*, *Harrieta* como *harrietan*, etc. (529. or.)

Mujika bat dator Schuchardtekin toponimiako *-eta* atzizkiaren jatorria dela eta. Euskaraz atzizki hau landare eta zuhaitz izenei lotzen zaie batez ere, eta ugaritasuna, pluraltasuna adierazten du. Ad: elordiet*a*, ariztiet*a*, e.a. Euskal hizkuntzan ordea, toponimiaz haratago doa eta bestelako adierak dituela aurkituko dugu, ugaritasuna esate baterako: *egurketa* AN, montón de leña; *larruketa* BN, L cantidad de pieles; *sabeleta* S, exceso de comida, e.a. Baita ekintza ere: *salaketa* G, denuncia; *berriketa* AN, G, L habladuría, broma, e.a. Zenbait adibidetan *k* epentetikoz ikusten denez.

Deklinabidean ere badugu, inesiboan. Zaharragoa ziurrenik ere:

En efecto, la sufijación *declinativa* supone, en general, en euskara un estadio *anterior* y más *primitivo* que la *abstractiva* (...). Pensamos que en un idioma las ideas de *localidad*, *procedencia* o *dirección* son más elementales y primitivas que las de *cualidad* o *negatividad*, de estructura más abstractiva y desarrollada, y por tanto posterior. Es posible, por ello, que el euskara contara ya con un *-ETA* en su declinación, aunque luego influyera específicamente en la *botánica* por efecto de la incidencia del latín y de sus romances. (1978: 101)

Latineko *-etum* atzizkiak euskaraz gazteleraz baino eragin handiagoa izan du. Zer esanik ez gainerako erromantzeekin (italiera, frantsesa, e.a) alderatzen badugu, hauetan eskasa baita atzizkiaren eragina. Mujikaren iritziz badirudi gure hizkuntzan alde zuzenetik zegoen deklinabideko atzizkiak indartu egingo lukeela latineko pluralean eragina toponimian eta “ugaritasuna” adieran, oro har.

Honenbestez, *FHV*-n barrena egin dugun bidaia amaituta, Mujikaren lanean zentratuko gara. Hainbat atzizkiren jatorriaz esaten dituenak ezagunak ditugu jada, Azkuek eta Mitxelenak ematen dituzten azalpenekin alderatu baititugu.

5. L. M.ª Mujikaren *Origen y desarrollo de la sufijación euskérica* (1978)

Autoreak berak sarreran azaltzen duenez, atzizkien azterketa, mugaketa-lana eta finkapena beharrezkotzat jotzen ditu euskara egoera kultural eta sozial berrira moldatu ahal izateko. Hizkuntza bateratu eta normalizatua helburu ekingo dio lanari, beraz.

Atzizkien gaineko beste ikerketa batzuk egon arren, Mujikak jatorria kontuan hartuta burutuko du berea. Nahiz eta Azkueren *MV* lanaz baliatu, puntu honetan urrundu egingo da han esandakoetatik. Alderantziz, maiz joko du Schuchardtek XX. mendearen hasieran egindako planteamenduetara.

Mujikak jatorriaren arabera hiru taldetan sailkatzen ditu atzizkiak:

- a) *Substrato autóctono o prerrománico restringido.*
- b) *Substrato prerrománico, compartido con otros idiomas.*
- c) *Substrato abstrativo-lógico de incidencia románica.*

Bertako jatorria duten edo latina baino lehenagokoak diren atzizkiak ditugu lehenengoan. Asko, hitz aske izandakoak sorreran eta konposizioan benetako eratorpen elementu bihurtutakoak ditugu, hala nola: -ALDE/TALDE (*iparralde, artalde, sortalde*), -ARO (*zahartzaro, gaztaro*) e.a. Hemen kokatu beharko genituzke hainbat atzizki ere: -DI (*artadi, pagadi*), -AGA (*iturriaga, arriaga*), e.a. Azkenik, deklinabidearen zati handi bat (-KIN, -TZAT, -RI, -EN) eta aditzari dagozkion hizkiak (1978: 14, 15).

Bigarrean, latinean nahiz ondorengo erromantzeetan eragin duten latin aurretiko hizkiak ditugu. Txikigarriak lirake nagusi, euskaraz eta erromantzeetan bat datozenak. Besteak beste: -SKA (*zuriskal/blancuzca*), -OTE (*grandote/handikote*), -TXO (*debilucho, flacuchol/aitatxo, mutiltxo*), e.a. (15. or.).

Gurean aztergai ditugun atzizkiak hirugarren taldean kokatzen dira. Atzizki hauen bidez ideia abstraktu eta garatuak azal daitezke eta horrek hizkuntza aurreratu eta garatu dela erakusten du. -Tate, -asun, -pen, -mendu, -kuntza, -kunde, -dura,... atzizki hauek ez bagenitu, ezingo genituzke hainbat ideia eta kontzeptu azaldu, hizkuntza primitibo eta oinarritzkoa izango genuke, garatu gabea. Horregatik, talde honetakoak dira, Mujikaren ustez, atzizkirik garrantzitsuenak.

Idea hauek adierazten dituzten atzizki gehienak latindar jatorrikoak dira. Zor-dun da euskara latinarekiko, izan ere, gure hizkuntzak bizirik iraun badu bere garaian asimilazio lan garrantzitsu hori burutu zuelako da. Hau da Mujikak bere lanean behin eta berriro defendatuko duena.

Badirudi, lehen erromanizazio garaian hasi eta Erdi Aroan zehar bereganatu zituela euskarak elementu horiek, hau da, latinetik zuzenean nahiz honen ondorengo erromantzeetatik hartutako maileguak lirake. Eliza, merkatal harremanak... izango lirake sarbidea; hau da Mujikak dioena:

Sospechamos que tal labor, a falta de una producción literaria de escritores del momento, probablemente se efectuó a través de la iglesia en sermones, catequesis, contacto *comercial* con hablas de otros romances, etc. (19. or.)

Asimilazio prozesu motela izango litzateke, baina hala ere, Etxepare, Leizarraga, Axularren... garairako osatua legoke egungo atzizki sistema.

Mujikaren hipotesia abiaburu hartuta, XVI eta XVII. mendeko idazleak gure lanean aztergai izan ditugun atzizkiez ("sufijación abstrativa" deituari baitagozkio bete-betea, gorago esan bezalaxe) baliatzen diren jakiteko lehen gain-begirada eman diegu datuei eta hau da emaitza:

Etxepare: *sagramendu, salbamendu A*

Leizarraga: *gaudimendu, gaztigamendu, gidamendu, glorifikamendu, gutiziamendu, inpedimendu, intsentsamendu, sentimendu 1-2-4B, soleimendu, sufrimendu, suntsimendu, suplikamendu (sakramentu, salbamendu A);*

ilundura 1, itxura 1A, izidura, izurdura A, samindura 1, sinadura 1;
galtzapen 1, iziapen;
 Axular: *gibelamendu 1 (sakramentu, salbamendu A, sentimendu 3-4A, sosegamendu, sufrimendu);*
gaizkoadura, irakidura 1 (izialdura);
galtzapen 2, goratzapen 1, iragaipe²³ (iraupen, itxurapen 1); seinalatzeketa(n).

Aztergai ditugun zazpi atzizkietatik bakarra, *-mendu* hain zuzen ere, darabil Etxeparek. Hareago, hiztegiko hiru letra arakatuta,²⁴ bi hitz atzizkidun soilik agertzen direla zehaztu beharko genuke. De Rijkek jasotako datuen arabera, badakigu ez dagoela Etxeparegan *-men/-pen* bidezko adibide bakar bat ere. Hala ere, bere lanean izen abstrakturik ez dela falta esaten digu, hauen artean goian jasotakoez gain, *-mendu* bidezko beste zazpi hitz (1991: 321).

Azken talde honetako hainbat atzizkiren jatorriaz zioena aipatua dugu jada. Falta direnez dioena ildo beretik doa. Latineko *-tura* atzizkiak, *-dural-tura* emango luke gatzeleraz, *-ture* frantsesez eta *-dural-tura* euskaraz (1978: 86). Kasu honetan, *-mendu* atzizkiarekin bezalaxe, Azkuerekin bat etorriko litzateke.

-Kuntza atzizkia ere, itxuraz erromanikoa ez dirudien arren, latindar jatorrikoa da. Latineko maileguak diren bi atzizkiz, *-(k)un* eta *-tza*, osatua dugu. Lehena *-undus* da, elkarketan *-und* bihurtzen dena, bigarrena *-ities (-itia)*, erromantze arruntean *-eza* eman duena. *K* epentetikoa dugu *t*,²⁵ berriz, sudurkari ondoren sartu den elementua, Mujikaren esanetan gure fonetikan maiz aurkituko dugun gertaera (186, 188. or.).

Amaitzeko, *-men/-pen* atzizkiez Mujikak bi orrialde eskasetan dioena jasoko dugu. Mujikaz ari garela “atzizkiaz” esan beharko genuke, izan ere, egilearen ustez atzizki bakarra da. Aldaera baino ez litzateke izango *-pen*, *m/p* ezpainkarien alternantzia dela eta.²⁶ Jatorriari dagokionez latindarra dela ezin uka. Agian, *-mendu* atzizkiaren ahaide urruna, egun atzizki diferenteak diren arren.

Ibon Sarasolak badu *Euskal hitz altxorraz* izenburuko artikulua zeinetan hitz eratorri eta elkartuen bilakaera aztertzen den, besteak beste. Bilakaera honek erakusten digu denboran zehar²⁷ berezko hitzen kopuruak behera egin ahala, gora egin duela etengabe hitz eratorri eta elkartuen kopuruak. Etenik ez duen prozesu honetan lapurtar klasikoen garaia ematen den gorakada nabarmendu behar da:

²³ Azkueren arabera.

²⁴ Lanerako corpusa bildu eta osatzeko *OEH* izan dugu iturri nagusia, hiztegiko *i* eta *s* letrak. *G* hizkiaz hasitako eratorriak ere jasota ditugu, hain modu sistematikoan ez bada ere, eta zenbaitetan lagungarri izan zaizkigu.

²⁵ Honetan bat dator Azkuerekin. *MV*-n *k* epentetikoa duten adibideen artean dugu (*h*)*izkuntza* (ikus adibide gehiago, 1923-25: 51, 52).

²⁶ Alternantzia honi buruz dio: “obedece a fenómenos de alternancia labial P por M, constatable en otros casos, aunque es más frecuente el caso inverso, esto es, el de la reconversión de la B en M (...)”. (1978: 194).

²⁷ Datuak <1550 hasi eta >1950 artekoak dira (1997: 635: 20. taula).

Leizarragarengan hasten den hitz eratorrien ehunekoaren gorakada nabar-menak (% 48.96 hitz eratorri eta elkartu, Etxepareren % 33.43ren aldean) gorago egiten du Etxeberri Ziburukoarengan (% 57.76), Axularren % 67.43rekin joera bururatuz. (1997: 641)

Sarasolak dio badela hizkuntza guztietan idazkera jasoaren eta hitz eratorrien eta elkartuen ugaritasunaren arteko lotura. Hitz hauen ehuneko altuak hizkuntza jaso eta landua adierazten du eta alderantziz urritasunak idazkera herrikoia, nolabait esateko. Etxeparegan adibidez hitz hauen ehunekoa baxuagoa da (ikus oraintxe emandako ehunekoa, baita gure lanetik ateratako adibideak ere), harritzekoa ez dena, beti izan baita idazle herrikoitzat hartua (1997: 635, 640).

Horren ondoren, hainbat atzizkiren lehen agerraldiak zein garaitakoak diren, 1900 baino lehenagokoak edo ondorengoak, aztertu du. Datuen arabera atzizki asko nahikoa modernoak dira, modernotzat ulertuta lehen agerraldien ehuneko altua XX. mendean dutela. *-Mendu* atzizkia da batere modernoa ez den bakarra, bere sarrera guztiak 1900 baino lehenagokoak baitira, beste muturrean *-keta* dugu, oso modernoa bera, agerraldi guztien % 73 baitu XX. mendekoa.²⁸

Gure datuetan 1550.era arteko lekukotasunetan *-mendu* atzizkia bakarrik dagoela dokumentatua ikusi dugu. Etxeparerenak dira atzizki honen bidezko bi eratorriak (lehentxeago emandako bi horiek, hain zuzen). XVI eta XVII. mendeetako datuak aztertuta ikus daitekeenez, atzizkiak ez zaizkigu lehenengo momentutik azaltzen testuetan (Mujikak esandakoengatik espero zitekeenaren kontra). Aitzitik, poliki-poliki azalduko dira: XVI. mendearen bigarren erdialdean *-dura* atzizki bidezko lehen eratorriak, baita *-pen* eta *-kera* atzizkien adibide bana ere; XVII. mendearen lehen erdialdean *-keta* atzizkiaren lehen lekukotasunak; XVIII.aren lehen erdialdean *-kuntza* dokumentatuko da. Hala ere, Pouvreauren hiztegian atzizki honen bidezko eratorri batzuk badirela ikusi dugu; guztiak dira alde aurretik dokumentatutakoak, Matorrengan bakarra, bi Axularrengan. Beraz, *-kuntza* atzizkiaren testuetako agerraldien data aurreratu beharra dugu.

Denborarekin, hitz atzizkidunak ugaritzen joan direla ikusi dugu; baina gorakada ez da mailakatua atzizki guztietarako, bakoitzak bere bilakaera propioa duelako. Atzizki bakoitzak badu bere goraldi garaia, emankortasun goreneko epea. Jada finkatuta dauden formekin hitz berriak eratu eta aurretik dokumentatuetarako adiera berriak sortzeaz gain, atzizki berriak azalduko dira testuetan. Baina sarrera ugaritasunak ez dakar erabilera maiztasuna. Eratorri berri asko sortu badira ere, hauen erabilera eskasa da kasu askotan, gehienak autore bakarrak baino ez ditu erabiltzen. Aztertutako elementu guztiek eratorri kopururik altuena multzo honetan duela ikusi dugu.

Mujikak dioenaren arabera, Etxepare eta Leizarragaren garairako egungo atzizki sistema, hein batean behintzat, osatua baldin bazegoen, gure datuetan oinarrituta

²⁸ Tartean *-dura* % 26.78, *-era* % 40, *-men* % 44 eta *-pen* % 51.39. Bestalde, *-pen* atzizkiak agerraldi guztien erdia baino zertxobait gehiago XX.ean duela ikusita, de Rijkkek esandakoak datozkigu gogora. Batetik, sistema erregularra nagusitasunean dela batuan, bestetik, zalantza kasuetan *-pen* atzizkiaren alde egiten dela (1997: 636). Ehunekoak oso modu adierazgarrian jasota daude hurrengo orrialdeko grafikoan.

esandakoek (atzizkien lehenengo lekukotasunez eta ondorengo bilakaeraz; erabileraz; e.a) ez dute egoera hori islatzen. Mujikak aipatzen duen asimilazio prozesua aurretik baino, ondoren burutu dela ematen du, hizkuntza idatzia ahozko molde eta erduetatik urrundu ahala hasi direla hitz eratorri eta elkartuak ezagutzen eta erabiltzen. Dena den, de Rijkek, *-men* eta *-pen* atzizkien erabileran, gaur egun oraindik ere, sortzen den nahasketa dela eta ematen dituen arrazoiak batetik, eta Mujikak berak atzizkien gaian ikusten dituen arazoak bestetik, asimilazioa ez dela erabat burutu pentsarazten digu.

Bi dira behintzat, atzizkien gaian Mujikak dituen kezkek. Batetik, ahozko hizkuntzan herriak atzizkietatik ihes egiteko duen joera, haien orde bestelako irtenbideak erabiliz, *-tzel-te* aditz-izena esate baterako. Bestetik, hainbat atzizkiren eremu semantikoa finkatu gabe²⁹ egotearen ondorioz sortzen diren alternantziak (*ikasketa*, *ikaskuntza*, *ikaskintza* adibidez), hizkuntzaren aberastasunaren adierazgarri izan beharrean arazo iturri dira askotan. Honek guztiak, autoreak berak hasieran esan bezala atzizki sistema ondo aztertu eta ondo finkatzea dakar.

Esan bezala, de Rijk *-men* eta *-pen* atzizkien erabileran sortzen den nahasteaz arituko zaigu. Baina badira atzizkiok erabiltzen ez dituzten hiztunak ere. Bere hitzetan, bizkaitar eta gipuzkoar askorentzat bi atzizki hauek goi mailako literatur estiloari dagozkio, ez dituzte elkarrizketa arruntean erabiltzen. Hau da, ez daude erabat txertatuta hiztun askoren konpetentzia linguistikoa (1991: 317). Beste hainbat atzizkirekin ere arazo bera daukagula iruditzen zaigu. Horregatik, XX. mendean oraindik ere, Mujikak arazotzat dauka, lehentxeago aipatu bezala, herriak atzizkien ordeko bide errazagoak balizatzea.

6. R. de Rijken *Deux suffixes capricieux: -pen et -men* (1991)

Orain arteko autore guztiak bat etorri dira *-men/-pen* atzizki bakarra direla esatean. De Rijkek, berriz, bi atzizki desberdin, bi unitate morfologiko direla esango digu jada aipatutako bere artikuluan.

Hainbat egileren gramatiketan eta lanetan atzizki hauei buruz esandakoak bildu eta aztertu ondoren, maila morfologikoa eta maila fonologikoaren arteko bereizketa garbirik ez duela inork egiten esaten digu. Gai honetan nahitaezkoa da, izan ere:

Il y a certes deux suffixes -PEN et -MEN, dont les sens restent à préciser. Seulement, l'unité morphologique -PEN est capable de se réaliser phonologiquement comme *-men*, et l'unité morphologique -MEN comme *-pen*. (...) dans certains contextes phonologiques il y a neutralisation de la distinction formelle entre les suffixes -PEN et -MEN. (307. or.)

Bi atzizki hauek, bi unitate morfologiko hauek adieraren arabera bereizten dira, bestela esanda, bakoitzak bere eremu semantiko propioa dauka, baina bereizketa hau ez da beti azaleko mailan (ahoskeran) gauzatzen. Orduan sortzen dira arazoak eta nahasteak. Hortaz, haxe izango genuke abiapuntua, bi atzizki diferente dira eta ez atzizki beraren aldaera arbitrarioak, hainbat arazo tarteko, batzutan egoera hain argia ez bada ere.

²⁹ “fenómeno de la desfijación sufijal” deitzen dio Mujikak gertaera horri (1978: 21).

Esan bezala, sakonean dugun egoera ez da beti azalean islatzen dena, *-men* atzizkia *-pen* bihur daitekeelako fonologikoki, eta alderantziz. Asimilazioak nahiz disimilazioak eragin dezakete aldaketa fonetiko hau.

-Men atzizkiarekin asimilazioa gertatzen da oinarriak leherkari bat duenean amaieran: leherkaria + *-m-* > *p*.³⁰ Aitzitik, disimilazioa ematen da *-men* atzizkia *m-z* hasitako oinarri bati lotzen zaionean. Hizkuntzak bi *m* elkarren ondoan egon daitezten eragozten du:³¹ **maithamen* > *maithapen* (Lhanderen hiztegian, Maurice Harrietenean aurkitua) (1991: 310).

Alderantziz, *-pen* > *-men* gerta daiteke fonologikoki. Baina oraingoan zertxobait nahasiagoa da egoera, aldaketa ez baita beti eta euskalki guztietan berdin ematen. De Rijkek bi sistema bereizten ditu, "sistema erregularra" deitzen duena batetik, "sistema periferikoa" deitutakoa bestetik. Lehenak lapurtera klasikoaren joera erakusten digu eta egungo batuaren ohituretara molda daiteke. Hiruna erregelez osatuta daude sistema hauek.

Sistema erregularrak ondoko erregelak ditu:³²

- 1a. Aldaezintasun araua (Règle d'Immunsation):
oinarri amaieran *edozein kontsonante* + *-pen* > *-pen*
- 2a. Asimilazio araua:
oinarriaren azken-azkenaurreko silaban *u* (hasierako posizioan) *edo sudurkari inplosiboa* + *-pen* > *-men*
Adibidez: *bondamen* «ruine»; *sendamen* «guérison»; *sentimen* «sentiment»; *ukamen* «refus», «désaveu»; *ukimen* «attouchement», e.a
- 3a. Disimilazio araua:
oinarriak *leherkari ezpainkaria* atzizkitik bi silaba baino gutxiagora + *-pen* > *-men*
Adibidez: *abiamen* «dérramage»; *aipamen* «mention»; *baimen* «permission»; *barkamen* «pardon»; *proposamen* «proposition», e.a

Egungo batuan asimilazioa aukerakoa da, *-men* atzizkidun hitzen ondoan *sendapen*, *sentipen*, *ukapen*, e.a ere onartzen dira. Disimilazio araua, berriz, derrigorrezkoa da ohiko eratorrietan, ez ordea oinarri erromantzeko eratorri berrietan, *aplikapen* «application», *deskribapen* «description» bezalakoetan.

Sistema periferikoa erregularra baino zaharragoa da. Bi ezaugarri ditu, aldaezintasun araua mugatua da eta asimilazio araua orokorra. Hona hemen hiru arauak:

- 1b. Aldaezintasun arau murriztua (Règle restreinte d'Immunsation):
oinarri amaieran *leherkaria*, *frikaria* edo *afrikatua* + *-pen* > *-pen*

³⁰ Gogora ekarriko dugu Mitxelenak emandako adibidea, **oroi-men* > *oroipen*, baliatuko duela de Rijkek zehaztaperen batzuk eginda (ikus zabalago 2.4 atalean).

³¹ Hizkuntzak beste zerbait eragotzi nahi duelako, bi soinu homorganiko elkarren ondoan egotea adibidez, bi *m* elkarren ondoan suertatu diren kasuak eman dira, esaterako: bizk. *mesmeru* "nispero", cf. *mizpira*; *nabarben* "manifesto" < *nabarmen*. Erabateko asimilazioa gertatzen da hauetan (Mitxelena 1961: 258-59).

³² Erregela hauen nondik norakoak azalduko ditugu xehetasunetan eta praktikan eman daitezkeen gorabeheratan sartu gabe. Horretarako, ikus de Rijken aipatu artikulua, 311-13. or.

- 2b. Asimilazio arau orokorra (Règle généralisée d'Assimilation):
oinarriaren azken-azkenaurreko silaban *u* (hasierako posizioan), *sudurkaria*
edo urkaria + *-pen* > *-men*
- 3b. Disimilazio araua:
Sistema erregularrerako dugun arau bera da.

Sistema honetako 1b eta 2b arauak konbinatu edo elkarren artean osatu egiten dira, ondorioz *-men* bidezko adibideak ugariagoak dira. Hona hemen adibide batzuk: *agermen* «manifestation; apparition; révélation»; *aitormen* «confession»; *hitzarmen* «convention»; *salmen* «vente»; *sarmen* «entrée; introduction», e.a. Adibide batzuk arrotzak egiten zaizkigu egungo ikuspegitik, *agermen* esate baterako.

Arauen izaera dela eta, kontuan hartu behar dugu sistema erregularrean *m* bihurtzen den *p*, *m* bihurtuko dela sistema periferikoan ere. Baina sistema periferikoan gauzatzen den *p* > *m*, ez da derrigor gauzatuko erregularrean (314. or.). Alde horretatik sistema erregularra argiagoa da, sakoneko forma eta azalekoa bat datoz maizago.

Badirudi, sistema erregularra deitua XVII. menderako bazela, bere sorreran Lapurdi aldera mugatua. Periferikoa, berriz, aurrekoa baino zaharragoa aipatu bezala, Behe Nafarroan, Zuberoan, Bizkaian eta Gipuzkoan zen nagusi. Sistema honetan *-men* formak gailentzen ziren, ikusi berri dugun bezala. Berrikuntza zena hasiera batean, sistema erregularra, XX. mendearen hasieran hedatzen hasi zen Hegoaldera. Gaur egun sistema nagusia dela esan daiteke, ez soilik Gipuzkoan baita Bizkaian ere. Sinpleagoa eta argiagoa denez, azaleko *-men* eta *-pen* bat datoz gehienetan *-men* eta *-pen* morfemekin, gailendu egin zaio periferikoari. Adiera dela eta zalantzak sortzen direnean, egungo ereduak edo erabilerak *-pen* atzizkidun formaren alde egiten du. Adibide moduan hauxe ematen digu autoreak:

Le *Corpus* 1977 ne recueille aucune citation d'*etsimen* ni d'*itxaromen*, tandis que la forme *etsipen* y figure 23 fois, et la forme *itxaropen* non moins de 117 fois. (1991: 318)

Lanari amaiera emateko, atzizki hauen inguruan sortu den nahastea argituta, etimologiaz ere arituko zaigu de Rijk, zuhurki bada ere. *-Men* atzizkiaren bidezko eratorriak jatorrian *men*, “menpekotasun; aukera”, hitz askearen bidez eratutako konposatuak lirakeke. Bizkaierak eta gipuzkerak aspaldi galdu zuten forma askea, Iparraldeko euskalkitan, aldiz, bizirik dirau, “eskumen; barruti” adiera duela. *Men* hitzaren jatorria zein den ez du zehazten, gaskoiez *man* eta frantsesez *main* diren morfemekin zerikusirik ote duen galdetzen du.³³

Atzizki honen erabilera hedatu egin zen eta de Rijken ustez, ukaezina da hedapena jatorri erromanikoa duen *-mendu/-mentu* atzizkiari zor zaiola, esanahiaren aldetik kideak baitira. Zaharragoak edo lehenagokoak lirakeke *-mendu* bidezko formak; *adimen*, *begiramen*, *etsimen*, *zoramen* baino lehen izango genituzke *adimendu*, *begiramendu*, *etsimendu*, *zoramendu*, e.a. *-Men* atzizkiak *-mendu* ordezkatu zuen, or-

³³ Gogora dezagun Schuchardtek okzitanieratik zetorrela zioela; okzitaniar *-men(t)* formatik (ikus 2.4).

dezkatze morfologikoa izan zen. Ordezkapenaren arrazoa gurean ezaguna dugun garbizaletasuna:

Le motif de cette substitution réside dans le souci de pureté (...) les dérivés en *-mendu* tenaient une grande place si bien que les cercles cultivés ne pouvaient aucunement s'en passer, quoi que le suffixe en question fût de filiation plus que suspecte.(...) les courants puristes ont sauté sur le suffixe *-MEN*, disponible et tout proche de sens, qu'on considérait plus basque, et par là préférable au suffixe "barbare" *-mendu*. (319. or.)

Baina garbizalekeriak ez du *-mendu* atzizkia ezabatu, eta Gipuzkoa eta Bizkaian *-men* atzizkiaren erabilera oso hedatua egon arren *-mendu*-k konpetentzia egiten dio oraindik ere.

-Pen atzizkiari dagokionez, Iparraldean izango luke sorrera, euskara, frantsesa eta beste hizkuntza erromanikoen arteko ukipena ematen den lekuan. Hizkuntza haue-tan latineko *-mentum* > *-men*, silaba bakarreko atzizki, bihurtu zen. Modu horretan Iparraldeko euskalkietara iritsi zen maileguen bidez. Euskalki hauek bereganatu egin zuten atzizkia eta bertako jatorriko erroekin erabiltzen hasi. *-Men* atzizki hori genuke *-pen* atzizkiaren sorburu. Hona hemen zenbait adibide:

Sinistamen > *sinistmen* (Ubillos) > *sinispen*
Ikustamen > *ikustmen* > *ikuspen*. (320. or.)

Azentu ondorengo tarteko bokalaren erorketa gertatuko litzateke lehenik. Fenomeno hau ez da orokorra, intentsitate azentua nagusi den zonaldekoa baizik. Erorketak kontsonante asimilazioa ekarriko luke. Zonalde jakin eta mugatu batetik Euskal Herri ia osora zabalduko litzateke, beraz, *-pen* atzizkia.

De Rijken artikuluekin amaitutzat emango genuke ordena kronologikoa jarraituta egindako errepasso hau. Badakigu badirela atzizkiez arduratu diren beste autore batzuk ere, baina luzeegi joko luke guztiak hemen sartuko bagenitu.³⁴ Aukeratutakoekin, atzizkien azterketak edo ikasketak zer nolako bilakaera izan duen erakusteko balio izan duela iruditzen zaigu. Larramendik gramatikan atzizki gutxi batzuk lantzen dituela ikusi dugu, gainerakoak hiztegirako uzten dituelarik; garaiko gramatikarien eredu jarraitzen du eta hiztegi-gile zaharrengan gramatikaren eta hiztegiaren artean dagoen harremanaren adierazgarria da. Ithurrik ez ohiko sailkapena eskaintzen digu bere gramatikan: oinarriaren kategoriaren arabera. Gure lanean aztergai ditugun atzizkiak aditzari (aditzoinari) lotzen zaizkio, Ithurrirenean, ordea,

³⁴ Aipa dezagun, 1884.ean argitaratu zela Arturo Campionen gramatika eta bertan baduela atzizkiei buruzko atala (de Rijken ustez bera izan zen euskal atzizkiez arduratu zen lehena). Iparraldeko autoreek ere aztertu dituzte atzizkiak, hor dugu esate baterako Lafitteren gramatika. Lafitterek atzizkiak sailkatzeko garaian hitz berriaren kategoriari ematen dio garrantzia. Azkue eta Mujikak bezalaxe, Villasantek 76ko bere lanean atzizki guztiak izango ditu aztergai. Ordena alfabetikoaren arabera antolatuta, morfologiari ematen dio garrantzia, hau da, atzizkien lema eta aldagaiei. Garai berriagoetara etorrira, Xabier Artiagoitiaren 95eko artikulua daukagu. Gai baktzat *-garri* atzizkia hartuta, de Rijkek *-men/-pen* atzizkiekin bezalaxe, honen azterketa sakona egiten du. Bi azterketa mota diferente dira, hala ere, planteamendu teoriko desberdinetatik abiatzen baitira.

talde ezberdinetan banatuta aurkituko ditugu. Bestalde, egun atzizki diren zenbait, elkarketan sartzen ditu berak.

Ithurrik ez du azalpen teorikorik ematen, atzizkiak aurkeztu eta adibide ezberdinak ematen dizkigu. Alde handia dago Azkueren *MV*-rekin. Bertan atzizkien sailkapenaz gain, hauen jatorriari eta bilakaerari buruzko azalpenak, besteak beste, emango dizkigu Azkuek. Eratorpen atzizki gehienen bertako izaera defendatuko du. Mujika erabat urruntzen da Azkueren planteamenduetatik gai honetan (eta Schuchardten azalpenetara hurbildu). Bere lanean atzizkirik garrantzitsuenak, ideia abstraktu eta garatuak azaltzeko balio dutenak, latindar jatorrikoak direla defendatuko du (batzuk haren ondorengo erromantzeetatik mailegatuak).

De Rijken artikulua atzizki bat, pare bat asko jota, aztertzen dutenen erudukoa da. *-Men/-pen* ditu aztergai, eta orain arte ez bezalako azalpena emango digu. Egilearen esanean bi atzizki ezberdin, bi unitate morfologiko, dira eta ez atzizki beraren aldaerak.

Bibliografia

- Altube, S., 1934, "Observaciones al tratado de "Morfología vasca" de don R. M. de Azkue", *Euskera* XX, 1-231. Berrarg. facsimila (Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca 1969) da erabili dudana.
- Artiagoitia, X., 1995, "Garri atzizkiaren izaera bikoitzaz: Zergatik den maitagarria bezain mingarria", *ASJU* 29: 2/3, 355-405.
- Azkarate, M., 1990, *Hitz elkartuak euskaraz*, Mundaiz "Euskal Filologia" 3, Deustuko Unibertsitatea.
- , 1991, argitaragabea, *Lexikologia (irakaskuntza proiektua)*, EHU, Filosofi eta Hezkuntz Zientzien Fakultatea, Euskal Filologia Saila.
- , & Altuna, P., 2001, *Euskal morfologiaren historia*, Donostia, Elkarlanean.
- Azkue, R. M.^a de, 1923-25, *Morfología vasca*, *Euskera*. Berrarg. facsimila (Bilbo: La Gran Enciclopedia Vasca 1969) da erabili dudana.
- , 1905-06, *Diccionario vasco-español-francés*, Tours. Berrarg. (Bilbo: Euskaltzaindia 1984) da erabili dudana.
- Ithurri, J., 1895, *Grammaire basque, dialecte labourdin*. Ediciones Vascas. Berrarg. facsimila (Ediciones Vascas 1979) da erabili dudana.
- Kerejeta, M.ª J., u.g., Silvain Pouvreauren hiztegi argitaragabearen edizio argitaragabea.
- , 1991, "Oihenart Silvain Pouvreauren hiztegiaren", *ASJU* 25: 3, 865-99.
- Lafitte, P., 1944, *Grammaire basque (navarro-labourdin littéraire)*. Berrarg. (Donostia: Elkar 1979) da erabili dudana.
- Lakarra, J. A., 1991 (arg.), *Memoriae L. Mitxelena magistri sacrum*, Donostia, *ASJU*-ren Gehigarriak.
- , 1992 (arg.), *Manuel Larramendi: hirugarren mendeurrena (1690-1990)*, Andoaino Udala, Andoain.
- , 1995a, *Harrieten Gramatikako hiztegiak (1741)*, Donostia, *ASJU*-ren Gehigarriak XVIII.
- , 1995b, "Pouvreauren hiztegiez eta hiztegitzaren historiaz", *ASJU* 29: 1, 3-52.
- Larramendi, M. de, 1729, *El imposible vencido*, Salamanca. Berrarg. facsimila (Euskal Klasiakoak, Hordago, 1979) da erabili dudana.

- , 1745, *Diccionario trilingüe del castellano, bascuence y latín*, Donostia. Berrarg. facsimila (Donostia: Txertoa 1984) 2 lib. da erabili dudana.
- Mitxelena, K., 1961, *Fonética histórica vasca*. Donostia, Gipuzkoako Foru Aldundia. 2. arg. Donostia 1977. 3. arg. Donostia 1985, da erabili dudana.
- , & Sarasola, I., 1987-2004, *Diccionario general vasco-Orotariko euskal hiztegia*, Bilbao, Euskaltzaindia.
- Mujika, L. M^a, 1978, *Origen y desarrollo de la sufijación euskérica*. Bilbo, Ediciones Vascas.
- , 1982, *Hitz konposatu eta eratorrien morfo-fonetika*. Bilbao, Ediciones Vascas.
- Rijk, R. P. G. de, 1991, “Deux suffixes capricieux: *-pen* et *-men*”, in: Lakarra (arg.), 709-51. 2. arg., in: 1998, 301-45, da erabili dudana.
- , 1998, *De lingua vasconum: Selected writings*, Bilbo, Supplements of the *ASJU* XLIII.
- Sarasola, I., 1997, “Euskal hitz altxorraz”, *ASJU* 31: 2, 617-42.
- Urgell, B., 1992, “Axular eta Larramendi”, in: Lakarra (arg.), 221-46.
- , 1997, “Estudios en torno a la historia de la lexicografía vasca”, *ASJU* 31: 2, 643-85.
- , 2000, *Hiztegi Hirukoitza-ren osagaiez*, tesi argitaragabea. EHU: Gasteiz.
- Villasante, L., 1974, *Palabras vascas compuestas y derivadas*, Serie “Luis de Eleizalde” sobre unificación del euskera escrito, Fascículo 3, Oñati, EFA.